

بررسی برخی مجموعه‌های شعری رودکی و دو بیت تازۀ منسوب به او

محسن شریفی صبحی^۱

چکیده

پس از تلاش نفیسی و میرزایف که رودکی‌پژوهی را پایه‌گذاری کردند و سعی در پیراستن اشعار رودکی از اشعار دیگر شاعران - به خصوص قطران تبریزی - داشتند، کتابها و مقالات بسیاری برای دستیابی به شمار بیشتری از اشعار رودکی و نیز رد انتساب بعضی اشعار به وی نوشته شده است.

لیکن هنوز نمی‌توان به بسیاری از اشعار منسوب به رودکی اعتماد کرد. نویسنده در این جستار تلاش دارد تا در حد بضاعت اندک خود، ضمن بررسی و نقد تعدادی از مقالات و مجموعه‌های شعری رودکی، برخی کاستیها و نقایص آنها را گوش‌زد کند و در ضمن، به انتساب دو بیت جدید به رودکی پردازد. این دو بیت ذیل نام رودکی در نسخه شماره ۸۸۲۰ کتاب‌خانه مجلس یافت شده که تحریر آن در قرن نهم صورت گرفته است و مؤلف آن محمودبن محمد قندزی نام دارد.

کلیدواژه‌ها: مجموعه‌های شعری رودکی، نقد، قطران، دو بیت نویافته، قندزی.

مقدمه

بسیاری از اشعار موجود در مجموعه‌های شعری که به رودکی منسوب است، به نام شاعران دیگر نیز ثبت شده است. نفیسی و میرزایف در سالیان دورتر، پایه‌گذاران علمی تحقیق و پژوهش دربارهٔ رودکی و اشعار او بوده‌اند؛ علی اشرف صادقی، جعفر شعار، عارف نوشاهی، حسن انصاری، قادر رستم و نصرالله امامی نیز از جمله محققانی هستند که در جهت جمع‌آوری و تصحیح اشعار رودکی، مقالات و کتابهایی نوشته‌اند که بعضاً در بهره‌گیری از مآخذ، دنباله‌رو اثر ماندگار نفیسی و ریزه‌خوار خوان اویند. برخی از ایشان در پی یافتن تعداد بیشتری از ابیات رودکی و برخی دیگر نیز به دنبال بر طرف کردن نقایص کار نفیسی بوده‌اند. بعضی نیز با یافتن چند بیتی به نام رودکی بلافاصله مبادرت به چاپ آن کرده‌اند؛ بدون این که مقدمات و جوانب علمی را رعایت کرده باشند.

آنچه در این جستار مورد نظر است، نقد و ارزیابی برخی مقالات و کتب، در رد انتساب نادرست و گاه غیر عالمانهٔ پاره‌ای اشعار به رودکی است. گاهی طی مجموعه‌ها و مقالات شتاب‌زده‌ای که در بارهٔ اشعار رودکی به چاپ رسیده، بدون تحقیق و ارزیابی دقیق، اشعاری به نام وی معرفی شده است.

یکی از اشکالات اساسی در اکثر تحقیقات دربارهٔ رودکی این است که اغلب، تحقیق و ارزیابی اشعار رودکی بدون بررسی اشعار قطران تبریزی صورت گرفته است. همچنین انتساب اشعار دیگران به رودکی، شتاب‌زدگی و عدم رعایت جوانب علمی، بهره‌گیری از متون متأخر و نیز اطمینان بی‌چون و چرا و غیر موجه به نظرات سعید نفیسی - که در بسیاری موارد تنها بر پایهٔ حدسیات وی، اشعاری به نام رودکی منسوب شده است - از موضوعات دیگری است که در مقالات و کتبی که دربارهٔ اشعار رودکی نوشته شده به چشم می‌خورد.

در این جستار، سعی نگارنده بر این است تا برخی کاستیها را باز نماید، بلکه حاصل آن به تدوین مجموعه‌ای دقیق و محققانه از اشعار رودکی انجامد. در بخش دوم این مقاله دو بیت نو یافته از رودکی ارزیابی خواهد شد.

نقد و بررسی

۱.۱ در نامه فرهنگستان مقاله‌ای به نام «معرفی و تصحیح چند بیت از رودکی» به قلم آقای مسعود قاسمی نوشته شده است. ایشان در قسمتی از مقاله خود (۱۳۹۲): ۱۱۰-۱۱۱) از قول علیم اشرف خان، دانشیار دانشگاه دهلی و به نقل از جنگی محفوظ در کتابخانه سالار جنگ حیدر آباد به شماره A. N. M. 74 مکتوب به سال ۱۱۸۸، ده بیت نوشناخته به نام رودکی نقل کرده است؛ این ده بیت یا در دیوان قطران به چشم می‌خورد و یا پیش‌تر در جمع اشعار رودکی وارد شده و اصلاً نوشناخته! نیست:

۱.۱.۱

به چشم دلت دید باید جهان که چشم سر تو نبیند نهان
این بیت در مجموعه اشعار رودکی ثبت شده و نوشناخته نیست (نفیسی: ۵۴۴؛
شعار: ۴۹؛ قادر رستم: ۷۷).^۲

۲.۱.۱

..... را بر نهاد گمار بدین آشکارت بین آشکار
این بیت نیز همانند بیت پیشین نوشناخته نیست و در مجموعه اشعار رودکی، به
همراه بیت بالا و در مثنویات ثبت است و صورت کامل و صحیح آن به شکل زیر
است:

بدین آشکارت بین آشکار نهانیت را بر نهانی گمار
(نفیسی: همانجا؛ شعار: همانجا؛ قادر رستم: همانجا)
دیگر بیت منسوب به رودکی این است:

۳.۱.۱

ای جان من از آرزوی روی تو بریان بنمای یکی روی و بیخشی برین جان

۴.۱.۱

دشوار نمایی رخ و دشوار دهی بوس آسان بربایی دل و آسان ببری جان

---

۲. برای سهولت بیشتر در پیدا کردن مطالب، ارجاع به مجموعه‌های شعری رودکی، با نام مصحح و گردآورنده خواهد بود.

قاسمی تصور کرده دو بیت بالا یک رباعی و از رودکی است؛ در صورتی که وزن هیچ یک از آنها با اوزان رباعی مطابق نیست. به علاوه، این دو بیت اصلاً از رودکی نیست، بلکه ابیات اول و دهم قصیده‌ای است که قطران در مدح ابونصر مملان سروده است (قطران ۱۳۶۲: ۲۵۷).

پنجمین بیت نیز که به زعم قاسمی و اشرف خان از اشعار نوشناخته رودکی است، بیت یازدهم از قصیده پیشین قطران (همان) و به صورت زیر است:

۵.۱.۱

نزدیک من آسانی تو باشد دشوار   نزدیک تو دشواری من باشد آسان
ششمین و هفتمین بیتی که از اشعار نوشناخته رودکی تصور و معرفی شده نیز از رودکی نیست:

۶.۱.۱

ز بهر آمدگان دست او همیشه به کار   ز بهر نامدگان چشم او همیشه به راه
۷.۱.۱

نیاز بگذرد آن‌جا که شاه کرد گذر   ملال ننگرد آن‌جا که شاه کرد نگاه
دو بیت مذکور نیز در قصیده دیگری از قطران و در مدح شاه ابو منصور است (همان: ۳۵۴).

کمی مذاقه و بررسی در دیوان شعر قطران - از آن جهت که بسیاری از اشعار وی به رودکی منسوب شده است - می‌توانست آقای قاسمی را از اطالة بی مورد کلام بی‌نیاز کند.

قاسمی پس از تأیید نادرست هفت بیت مذکور به نام اشعار نوشناخته رودکی، خوشبختانه بالاخره به درستی تشخیص می‌دهد که سه بیت زیر در دیوان قطران ثبت است و از رودکی نیست!

۸.۱.۱

ای دل آرام و دل آشوب و دل آویز پسر   عهد کرده به وفا با من و نابرده به سر

۹.۱.۱

تا فراق تو خبر بود عیان بود تنم   تا فراق تو عیان گشت تنم گشت خبر

۱۰.۱.۱

من بیارایم هر روز رخان را به سرشک تو بیارایی هر روز میان را به کمر
(همان: ۱۰۷)

هشت بیت از این ده بیت، بیست سال پیش از نوشته قاسمی، در جستاری دیگر
به رودکی نسبت داده شده بود (وورویکینا ۱۳۷۷: ۷۲) که در جای خود به آن خواهیم
پرداخت. اما قاسمی، در بخشی دیگر از مقاله خود (۱۳۹۲: ۱۱۲) دو بیت را به نقل از
تذکره/الشعراى دولت‌شاه سمرقندی، به نام رودکی خوانده و گفته: «در مجموعه‌های
اشعار او دیده نمی‌شود»:

دردا و حسرتا که مرا دور روزگار بی آلت سلاح بزد راه کاروان
چون دولتی نمود مرا محتتی فزود بی گردن ای شگفت نبوده است گردان
که نباید هم دیده شود، زیرا دو بیت مورد نظر ایشان از سروده‌های رودکی نیست؛
بلکه در دیوان مسعود سعد سلمان و در میان قصیده‌ای ۹۰ بیتی به ثبت رسیده است.
با این تفاوت که مصراع اول بیت اول، ضبطی دیگر دارد: «غبنا و اندها که مرا چرخ
دزدوار» (مسعود سعد سلمان ۱۳۶۲: ۴۲۹ و ۴۳۰). نفیسی نیز به این انتساب غلط
دولت‌شاه اشاره کرده و آن را نادرست خوانده است؛ اما این موضوع از دید قاسمی
پنهان مانده است (۱۳۴۱: ۴۶۵).

۱.۲ یکی از آخرین تلاشها در جهت جمع‌آوری اشعار رودکی، مرهون اهتمام
قادر رستم است که در تاجیکستان و به خط سیرلیک به چاپ رسیده است؛ شاه
منصور شاه میرزا، آن را به فارسی ترجمه کرده و مؤسسه فرهنگی اکو اولین چاپ
آن را در سال ۱۳۸۷ متقبل شده است. از مقدمه، متن و تعلیقات قادر رستم برمی‌آید
که تلاش پر ثمری داشته و، گرچه اشتباهاتی کرده، ولی گاه اشتباهات پژوهشگران
پیش از خود را تصحیح کرده و بعضی ابیات را که در متن نفیسی و دیگران موجود
نبوده گردآورده است.

اما با تأسف فراوان، کم توجهی و دانش ناقص مترجم فارسی آن و نیز اغلاط
مطبعی، چاپ تحقیق قادر رستم را سخت کم ارزش ساخته است. از جمع ۵۵۷
شعری که قادر رستم به نام رودکی ترتیب داده، ۱۳۱ شعر اول، تا پیش از رباعیات،

مربوط به قصیده، غزل، قطعات و پاره‌های بازمانده از ابیات است که طی بررسی ما مشخص شد: ۶۰ شعر از جمع این ۱۳۱ شعر دستخوش بدخوانی، غلط‌خوانی و اشتباهات فاحش شاه میرزا شده و از آن جایی که گاه یک شعر دچار چند آسیب شده است، این ۱۳۱ شعر، دارای بیش از ۸۰ نقص و کاستی است؛ آن‌چه مایهٔ تعجب نگارنده است این که شاه میرزا تنها با ترجمهٔ متن اشعار رودکی از خط سیرلیک به فارسی این اشتباهات وحشتناک را موجب شده است! در زیر به پاره‌ای از این اشکالات با ذکر صورت صحیح آن در گردآوردهٔ نفیسی و پس از آن شاهکار مترجم این مجموعه اشاره خواهد شد:

۱. زان عقیقین میی که هر که بدید از عقیق گداخته نشناخت
(نفیسی: ۴۹۳)

وان عقیقن چی که هر که بدید (قادر رستم: ۲۲)

۲. نبیذ روشن و دیدار خوب و روی لطیف اگر گران بد زی من همیشه ارزان بود
(نفیسی: ۴۹۹)

نبیند روشن آواز خوب و روی لطیف (قادر رستم: ۲۸)

۳. انده و اندیشه را دراز چه داری دولت تو خود همان کند که ببايد
(نفیسی: ۵۰۰)

انده و انوشیر را در از چه داری (قادر رستم: ۲۹)

۴. نی نی ز ختن باد چنو خوش نوزد هیچ کان باد همی از بر معشوق من آید
(نفیسی: ۵۰۰)

نی نی ز ختن باد خبین خوش نوزد هیچ (قادر رستم: ۳۰)

۵. آن زبان آور و زبانش نه خبر عاشقان کند تفسیر
(نفیسی: ۵۰۲)

جز عاشقان کند تفسیر (قادر رستم: ۳۲)

۶. همی بکشتی تا در عدو نماند شجاع همی بدادی تا در ولی نماند فقیر
(نفیسی: ۵۰۲)

همی بدادی قادر ولی نماند فقیر (قادر رستم: ۳۲)

۷. یخچه بارید و پای من بفسرد ورغ بریند یخچه را ز فلک

۸. بسا که مست در این خانه بودم و شادان چنان‌که جاه من افزون بد از امیر و ملوک

(نفیسی: ۵۰۴)

نفیسی به درستی دو بیت بالا را جدا از هم آورده است؛ اما قادر رستم به اشتباه و بی‌توجه به وزن و قافیه، هر دو بیت را شعری واحد دانسته، و مترجم (قادر رستم: ۳۴)، دو مصراع دوم ابیات بالا را به شکل زیر آورده است:

و رنج بریند یخچه را ز فلک چنان‌که جاه من افزون بود از صدور ملک

۹. کافور همچو گل چکد از دوش شاخسار زیبق چو آب برجهد از ناف آبدان

(نفیسی: ۵۰۸)

تامور همچو طل چکد از دوش شاخسار (قادر رستم: ۳۹)

۱۰. مار را هرچند بهتر پروری چون یکی خشم آورد کیفر بری

(نفیسی: ۵۱۱)

مار را هر چند بست پروری (قادر رستم: ۴۲)

ذکر ناهنجاریهای وارد شده به اشعار رودکی، که زائیده دانش ادبی اندک مترجم ناوارد آن است در همین حد کفایت می‌کند.^۳

۱. ۳. دکتر علی اشرف صادقی در سال ۱۳۷۲ در مقاله «اشعار تازه رودکی»، ۵۲

بیت نویافته از رودکی معرفی کرده است که قسمتی از آن، نقل اشعار نویافته‌ای است که پیش‌تر محققان ایرانی و تاجیک یافته‌اند؛ زیرا همان گونه که ایشان ذکر کرده‌اند، بیشتر این اشعار در خارج از ایران یافت و چاپ شده و از دسترس عموم بیرون بوده است (صادقی ۱۳۷۲: ۶). پس از انتشار مقاله مذکور، صادقی طی اصلاحیه‌ای (۱۳۸۵: ۲۶۶) انتساب تعدادی از ۵۲ بیت را به رودکی رد کرد؛ زیرا حدود نیمی از ابیات مورد نظر ایشان (یک ۱۷ بیت و یک ۶ بیت) در دیوان چاپی قطران به تصحیح نخجوانی وجود داشته است.

وی در یک بخش، ۱۹ بیت را به نام رودکی و به نقل از «دردانه‌های مدنیت

۳. گویا حسن انوشه نیز ترجمه دیگری از تصحیح قادر رستم ارائه کرده که در دسترس بنده نبوده است.
(www.mirasmaktoob.ir/fa/news/948)

تاجیکان در گنجینه‌های هندوستان» معرفی کرده که نویسنده آن احرار مختارف است. مختارف این ۱۹ بیت را از جنگی به نام «مجموعه اشعار شعرای متقدمین» ذیل نام رودکی یافته است. اما طبق آن چه در اصلاحیه مشاهده می‌گردد: به جز دو بیت اول، ۱۷ بیت بعدی در دیوان قطران موجود است (همان). با وجود این، ۴ بیت از این ۱۷ بیت که در دیوان قطران به ثبت رسیده، به عنوان اشعار منسوب به رودکی در مجموعه اشعاری که جعفر شعار از رودکی گرد آورده، وارد شده است:

ای به هنگام سخا ابر کف و دریا دل   مشتری خوار ز دیدار تو و ماه خجل
ای سواران چگل خوار و خجل خیل عجم   ز تو خوارند و خجل خیل سواران چگل

و:

کین تو در جان چون مرگ بود زودگرای   مهر تو از دل پر رنج بود زود گسل
نتوان کردن بی‌کشتی در بادیه راه   گر فتد از کف رادی تو در بادیه ظلّ

(شعار، ۱۳۹۰: ۱۱۸)

این ۴ بیت در دیوان قطران آمده و مربوط به یک قصیده است (قطران تبریزی، ۱۳۶۳: ۲۰۳) اما هم صادقی و هم شعار آنها را مجزا آورده‌اند. حال اگر شعار به نقل از مقاله صادقی ۴ بیت را ذکر کرده، چرا با علم به انتساب اشعار فوق‌الذکر به قطران، آنها را حذف نکرده است؟ چرا ۴ بیت را ذکر کرده و از آوردن بقیه ۱۷ بیت — که ۴ بیت دیگر آن در دنباله همان ابیات و همان قصیده مذکور است — خودداری کرده است؟ همین اشکال در کار نصرالله امامی نیز وجود دارد؛ دو بیت دیگر از جمع این ۱۷ بیت قطران، در گردآورده امامی نیز وارد شده است:

یک عطای تو چهل باره دخل دو جهان   باد در ملک تو را سال چهل بار چهل
به تو داده است خداوند جهان خیل جهان   شاد بنشین و جهان را به جهان دار بهل

طبق بررسی امامی، دو بیت بالا، در عرفات/العاشقین، نسخه خطی ملک ورق ۴۱۳ به نام رودکی آمده است؛ از این رو، امامی نیز آن را در مجموعه اشعار رودکی وارد کرده است (امامی ۱۳۸۷: ۴۲).

در صورت بررسی متن چاپی عرفات‌العاشقین، به وضوح مشاهده می‌شود که

مصححان، طی توضیحی در حاشیه، ۲ بیت بالا و دیگر ابیات آن را به نقل از نفیسی، از قطران دانسته‌اند (اوحدی بلیانی ۱۳۸۹: ۱۵۴۵). این دو بیت، ادامه همان ابیاتی است که در دیوان قطران به ثبت رسیده (قطران ۱۳۶۲: ۲۰۴) و در جمع ۱۷ بیتی که صادقی در ابتدا، به نقل از مختارف به رودکی نسبت داد و سپس در اصلاحیه انتساب آن را به رودکی منتفی دانست، موجود است. طبق این توضیحات، شایسته است این اشعار که انتسابشان به قطران مسلم است، از کتاب رودکی گردآورده شاعر و امامی حذف شود.

۱. ۳. ۱. گفتیم ۱۷ بیت از جمع ۱۹ بیت منسوب به رودکی در دیوان قطران یافت شد؛ در نتیجه به زعم صادقی، دو بیت زیر که مستقل از ۱۷ آمده، همچنان از رودکی است:

من نه آنم که پیش از این بودم   تازگی داشتم بیژمردم
دلَم از هر سخن بیازارد   راست گویی که کودکی خردم

اما به نظر نگارنده احتمال دارد این دو بیت نیز از قطران باشد که در ادامه به این موضوع خواهیم پرداخت.

صادقی در بخش دیگری از مقاله (۱۳۷۲: ۸) از قول سعدان شاعمرانف نویسنده تاجیک، اشعاری دیگر به نام رودکی نقل کرده، که شاعمرانف آنها را در تذکره خیرالبیان شاه حسین بهاری سیستانی مؤلف به سال ۱۰۱۶ دیده است. به این ترتیب، صادقی به تبع شاعمرانف ۱۲ بیت دیگر را از رودکی دانسته است؛ اما در اصلاحیه خود اعلام کرد که ۶ بیت اول در دیوان قطران دیده شد! (صادقی ۱۳۸۵: ۲۶۶).

با این اوصاف هنوز به نظر صادقی ۶ بیت دوم از رودکی است. اما دو بیت از این ۶ بیت دوم، همان دو بیت مذکور در بالاست؛ یعنی: من نه آنم که پیش . . . الخ. به زعم نگارنده، این دو بیت نیز متعلق به قطران است؛ از اشعار مندرج در دیوان قطران مشخص است که او از جوانی بلکه نوجوانی شعر می‌گفته و این شاعری در سن کم، باعث می‌شد بی‌خردان او را خرد بشمارند:

مردمان بی‌خرد گویند قطران کودک است و آن که او را سال کمتر دانشش کمتر بود (قطران ۱۳۶۲: ۹۶)

این طعنه و اشاره به کودکی و سن او، در اشعار ما نحن فیه نیز تکرار شده است؛ مضاف بر این که این دو بیت با ۱۷ بیتی آمده که از رودکی نیست و در دیوان قطران ثبت است. همین دو بیت را جعفر شعار نیز به پیروی از مقاله صادقی، به رودکی منسوب دانسته است (۱۳۹۰: ۵۹). قادر رستم نیز دو بیت را به همراه ۲ بیت دیگر که ربطی به دو بیت مذکور ندارد، آورده (۱۳۸۷: ۳۵) و گفته که بیت اول را از یکی از نسخ لغت فرس به نقل از مقاله صادقی آورده است (همان: ۱۱۶)، در حالی که منبع صادقی لغت فرس نبوده است؛ بلکه مستند وی جنگی از شاعران قدیم به نقل از کتاب مختارف و نسخه خیرالبیان بوده است.

۱. ۳. ۲ دو بیت دیگر از ۶ بیتی که صادقی طبق سند شاعرانف یعنی خیرالبیان

به نام رودکی دانسته، به شرح زیر است:

هر که را با تو کار درگیرد   بهره از روزگار برگیرد
به سخن لب ز هم چو بگشایی   همه روی زمین شکر گیرد

اما دو بیت ذکر شده مربوط به دو بیت اول غزلی است که با ۴ بیت در دیوان انوری مندرج و تاریخ آن نیز بسیار پیش‌تر از ۱۰۱۶ است؛ ابیات سه و چهار انوری که در ادامه ۲ بیت بالا آمده اینهاست:

چون زند غمزه چشم غمازت   دو جهان را به یک نظر گیرد
چشم تو آهویی است بس نادر   که همه صید شیر نر گیرد

(انوری، ج ۲، ۱۳۷۶: ۸۱۲)

این غزل در اکثر نسخ دست‌نویس دیوان انوری از جمله نسخه مورخ ۷۰۸ ق که نسخه اساس مدرس رضوی در تصحیح دیوان انوری بوده، موجود است. از این رو این دو بیت نیز نمی‌تواند از رودکی باشد و جعفر شعار (۱۳۹۰: ۵۵) و قادر رستم (۱۳۸۷: ۲۴) آنها را به پیروی از مقاله علی اشرف صادقی نقل کرده‌اند. اما در گردآورده امامی، به درستی اثری از این دو بیت و دو بیت منقول در بخش پیشین دیده نمی‌شود.

۱. ۳. ۳. علی اشرف صادقی، در قسمت دیگری از مقاله خود (۱۳۷۲: ۹) بیتی را از صفحه ۸۸ ترجمان البلاغه چاپ ع. قویم (۱۳۳۹) نقل کرده و گفته از رودکی است که در سایر منابع ضبط نشده است:

ای هنرمند مکن عرض هنرهاش برش
پیش تازی فرسان هرزه خر لنگ متناز
همین بیت به وضوح در دیوان قطران، در ضمن قصیده‌ای ۲۹ بیتی که در مدح ابونصر محمد سروده شده ثبت شده است (قطران ۱۳۶۲: ۱۸۱). شعار نیز بیت بالا را در جمع اشعار رودکی ثبت کرده است (۱۳۹۰: ۸۲). اما قادر رستم و امامی به درستی، از ذکر آن در جمع اشعار رودکی خودداری کرده‌اند.

۱-۴ مرحوم دکتر جعفر شعار نیز مجموعه‌ای از اشعار رودکی ترتیب داده و در سال ۷۸ به چاپ رسانیده است؛ اما درگذشت ایشان در سال ۸۰، فرصت بازبینی و رفع اشکالات آن را از ایشان سلب کرد. با این حال، چاپ آن برای پنجمین بار در سال ۹۰ روانه بازار نشر شده است و از این رو، در جهت رفع نقایص آن مواردی — جز آنچه پیش‌تر گفته آمد — ذکر خواهد شد.

با این که پایه و اساس کار شعار را، اثر نفیسی تشکیل داده است، وی به برخی توضیحات نفیسی توجهی نکرده و اشتباهاتی مرتکب شده است. ذکر نمونه را می‌توان به اولین شعر در بخش منسوبات اشاره کرد؛ مطلع:

زهی فزوده جمال تو زیب و آرا را
شکسته سنبل زلف تو مشک سارا را
(شعار: ۱۰۵)

شعار زیر این شعر علامت؟ گذاشته که دلالت دارد بر این امر که هویت شاعری — جز رودکی — که این شعر بدو نیز منسوب است، برای ایشان ناشناخته بوده است. این شعر در متون متأخری چون سفینه‌ای با تاریخ ۱۳۰ق، شعرالعجم، عرفات العاشقین، ریاض‌العارفين و نظم‌گزیده به نام رودکی ثبت شده است (نفیسی، ۱۳۴۱: ۴۶۷). در تذکره ریاض‌الشعراي واله داغستانی نیز دیده می‌شود (۱۳۸۴: ۸۲۴). میرزایف نیز همین شعر را در مجموعه اشعار خود ذکر کرده است (میرزایف ۱۹۵۸: ۴۴۵). امامی نیز با استناد به براگینسکی و عرفات‌العاشقین، همانند شعار شعر مذکور

را به نام رودکی ذکر کرده است (امامی ۱۳۸۷: ۱۳). اما نفیسی درج آن را در کنار بقیه اشعار رودکی وارد ندانسته است:

گذشته از آن که این اشعار بسیار سست و دارای کلمات و ترکیبات و تعبیراتی است که به شعر رودکی نمی‌خورد، در سفینه‌ای به نام مجموعه لطایف و سفینه ظرایف ... با تخلص رشید که پیداست از سرایندگان اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم بوده است ... ثبت شده و پیداست که قطعاً از رودکی نیست (همان).

۱. ۴. ۱. شعر در بخش منسوبات، دو بیت آورده و باز هم زیر آن علامت ؟ گذاشته است (شعار، ۱۳۹۰: ۱۰۷) اما این دو بیت به وضوح به مثنوی کلیده و دمنه مرتبط است و پیش از شعار نیز، به نام رودکی، نه در بخش منسوبات که در بخش ابیات پراکنده وی در مثنویات به ثبت رسیده است:

آن که را دامنم که اویم دشمن است   وز روان پاک بدخواه من است
هم به هرگه دوستی جویمش من   هم سخن بآهستگی گویمش من
(نفیسی، ۱۳۴۱: ۵۳۳)

مرجع آن نیز در کلیله منتور به این شرح است: «و نیز دشمن را به رفق و مدارا نیکوتر و زودتر مستأصل توان گردانید که به جنگ و مکابره» (قادر رستم: ۱۳۸۷: ۱۶۲)

۱. ۴. ۲. اشتباه بالا چند صفحه بعد، مجدداً تکرار شده است:

هیچ شادی نیست اندر این جهان   برتر از دیدار روی دوستان
هیچ تلخی نیست بر دل تلخ‌تر   از فراق دوستان پر هنر
(نفیسی: همانجا)

مرجع این دو بیت نیز در کلیله مشخص است:

و در دنیا هیچ شادایی چون صحبت و مجالست دوستان نتواند بود و رنج مفارقت باری
گران است؛ هر نفس را طاقت تحمل آن نباشد (قادر رستم: ۱۳۸۷: ۱۵۸).

به نظر می‌رسد جناب شعار، اشعار را با ذوق خویشتن سنجیده و بعضی را به نام رودکی و بعضی را منسوب به وی دانسته است؛ حال آن که، حداقل در موارد مذکور، ظنی خطا داشته است.

۱. ۵ درباره یکی دیگر از مجموعه اشعار رودکی که به اهتمام دکتر نصرالله امامی در سال ۱۳۸۷ گرد آمده، نکاتی قابل ذکر است؛ در بخش (۱-۳ و ۱-۴) ذیل نقد آثار دیگران، به ذکر مواردی پرداختیم و در این قسمت جداگانه حاصل کار ایشان ارزیابی می‌گردد:

دو بیت زیر ذیل رباعیات رودکی به چشم می‌خورد:
دل تنگ مدار ای ملک از کار خدایی و آرام و طرب را مده از طبع جدایی
صد کار فتاده است چنین هر ملکی را و آخر برسیدند به هر کامروایی
ایشان در حاشیه افزوده است:

این رباعی در عرفات العاشقین، نسخه خطی ملک، ورق ۴۱۲ به نام رودکی ثبت شده است؛ به نظر می‌رسد که این سروده، وزن تازه‌ای را در رباعی نشان می‌دهد! (امامی، ۱۳۸۷: ۶۵).

اما ۲ بیت بالا نه رباعی است و نه نشان‌دهنده وزنی جدید در رباعی! این ۲ بیت، پاره‌ای از شعری ۵ بیتی است که در جمع اشعار رودکی در مجموعه‌های گوناگون، به چشم می‌خورد. همین دو بیت، در متن چاپی عرفات مصحح صاحبکاری و فخر احمد، در ۵ بیت دیده می‌شود (اوحدی بلیانی ۱۳۸۹: ۱۵۴۵). با این توضیح، انتساب برخی اشعار به رودکی فقط با تکیه بر دست‌نویس عرفات العاشقین کتاب‌خانه ملک، چندان منطقی به نظر نمی‌رسد.

گویا این ۵ بیت به نام رودکی اول بار در چاپ سنگی ۱۳۱۵ تهران آمده است. (رودکی، چ سنگی ۱۳۱۵: ۱۰۵) سپس در مجموعه اشعار رودکی به همت نفیسی به ثبت رسیده (نفیسی ۱۳۴۱: ۵۱۳) و پس از آن در تمامی مجموعه اشعار رودکی دیده می‌شود.

به گمان من، محتمل است پنج بیت مورد نظر نیز از آن دسته اشعاری باشد که به اشتباه در کتب متداول و دیوان مجعول و نیز چاپ سنگی سال ۱۳۱۵ - که آن نیز بر اساس دیوان جعلی رودکی جمع‌آوری شده است - به رودکی نسبت داده شده است؛ به نظر می‌رسد این ۵ بیت از آن دسته اشعار قطران باشد که در جمع دیگر اشعار وی

در دیوان مجعول و به تبع آن در چاپ سنگی ۱۳۱۵، به نام رودکی منظور شده است، زیرا ۴ بیت از این ۵ بیت، در دو نسخه خطی دیوان قطران به تاریخ ۱۲۰۶ (ص ۸۳) و ۱۲۰۷ (ص ۶۷) مجلس موجود است. مضاف بر این که از حدود ۱۰۰ منبعی که نفیسی جهت گردآوری اشعار رودکی در دست داشته است، فقط یک منبع، شعر مذکور را به نام رودکی ضبط کرده است.

شعار (۱۳۹۰: ۱۳۱) و قادر رستم (۱۳۸۷: ۴۴) نیز با پیروی از نفیسی، این شعر را به نام رودکی و در مجموعه اشعار وی ثبت کرده‌اند. زیرا به نظر می‌رسد تمامی کسانی که آن را نقل کرده‌اند - امامی دو بیت آن را در عرفات دیده است و به احتمال نزدیک به یقین، منبع این نسخه نیز دیوان مجعول بوده است - از نفیسی تقلید کرده‌اند. طبق توضیحات مذکور، به گمان نگارنده، احتمال انتساب شعر مورد نظر به قطران بیش از رودکی است.

۱. ۵. ۱. امامی با پیروی از نفیسی، اشعاری را به نام رودکی درج کرده که در دیوان شاعران دیگر از جمله قطران نیز دیده می‌شود؛ مثلاً: مشوش است دلم از کرشمه سلمی . . . الخ را که در ۴ بیت آورده و گفته در مجمع‌الفصحا و نسخه ملک عرفات به نام رودکی آمده است. (امامی ۱۳۸۷: ۵۳) همین شعر در کار نفیسی (۱۳۴۱: ۵۱۰) و شعار (۱۳۹۰: ۱۲۸) نیز وارد شده و در عین حال در دیوان چاپی قطران هم دیده می‌شود (۱۳۶۲: ۵۰۷).

اما، در مواردی که امامی از دنبال کردن کار نفیسی عدول کرده و اشعاری را به نام رودکی ثبت کرده که در مجموعه نفیسی دیده نمی‌شود - و به زعم خود اشعاری جدید از رودکی یافته است - دچار اشتباهاتی شده است که به مواردی از آنها اشاره خواهد شد.

امامی بی‌عنایت به شبهاتی که در باب انتسابات غلط اشعار در فرهنگ جهانگیری وجود دارد، برخی ابیات قطران را به نام رودکی ثبت کرده است؛ با این شیوه مواجهه با اشعار منسوب به رودکی و اعتماد بی‌دلیل به متون متأخر - به خصوص فرهنگ لغت‌ها - فقط شمار اشعار شاعران دیگر در دیوان رودکی افزون‌تر

خواهد شد؛ مثلاً باید حداقل ۱۰ بیت منسوب به رودکی در فرهنگ مجمع‌الفرس سروری را نیز به جمع اشعار رودکی افزود، در حالی که هیچ کدام از این ابیات تعلق به رودکی ندارد (نک: کاشانی ۱۳۳۸: ۲۷، ۲۲۱، ۶۶۹، ۸۴۳، ۱۲۲۴، ۱۳۰۸، ۱۳۴۷، ۱۴۴۰، ۱۴۵۶). یا بسیاری از اشعار قطران، در تذکره ریاض‌الشعرا به نام رودکی آمده است. (واله داغستانی، ۱۳۸۴: ۸۲۴-۸۲۵). ایضاً تذکره بتخانه تألیف محمد صوفی اصفهانی در سال ۱۰۱۰ق (گلچین معانی ۱۳۶۲: ۵۰۱/۲) که تقریباً همزمان با نگارش فرهنگ جهانگیری تألیف شده، همچون متون مذکور - و سفینه صائب که ذکر آن خواهد رفت - در بخش انتساب اشعار به رودکی دچار لغزشهای بسیار گشته و در این زمینه، متنی معتبر به شمار نمی‌رود (تذکره بتخانه ۵۵۷-۵۵۹).

۱. ۵. ۲. امامی در بخش ابیات پراکنده رودکی، بیت زیر را درج کرده است:
تا دل من در هوای نیکوان شد آشنا
از سرشک دیده گریانم چو مردی آشنا
منبع امامی فرهنگ جهانگیری و رشیدی ذکر شده است (امامی: ۶۹). اما بیت ما نحن فیه، مطلع قصیده‌ای ۴۵ بیتی از قطران است (۱۳۶۲: ۹) که به شکل زیر در دیوان وی مشاهده گردید:

تا دل من در هوای نیکوان گشت آشنا
در سرشک دیده‌ام کرد این دل خونین شنا
۱. ۵. ۳. بیت زیر نیز به نقل از فرهنگ جهانگیری در مجموعه امامی دیده می‌شود:
چو نور قبله زردشت نور دو رخ تو
نشسته گرد وی اندر ز مشک و غالیه رند
ایضاً از قطران است که در قصیده ۳۶ بیتی وی مشاهده گشته با این تفاوت که قافیه آن «زند» است (قطران، ۱۳۶۲: ۶۷).

۱. ۵. ۳. بیتی دیگر از قصیده بالا نیز با اعتماد به فرهنگ جهانگیری به نام رودکی آمده است:

تو را بداد خدا این جهان و نیکو داد
بزرگ کرد تو را زآن که هست روزی‌مند
۱-۵-۴ سومین بیتی که مربوط به قصیده پیش‌گفته از قطران است و به نقل از فرهنگ جهانگیری داخل مجموعه اشعار رودکی شده (امامی ۱۳۸۷: ۷۴) است:
چنان ببالد از آواز سائلانش جان
که جان مادر از آواز گم شده فرزند

۱-۵-۵ بیت زیر که مطلع یکی از قصاید قطران است، به نادرست، با استناد به فرهنگ جهانگیری (امامی ۱۳۸۷: ۷۴)، به نام رودکی ضبط شده است:
از غم بار تراز همه خوبان طراز زرد و باریکم و لرزانم چون برگ تراز
(قطران ۱۳۶۲: ۱۸۱)

۱-۵-۶ بیت زیر نیز با استناد به فرهنگ جهانگیری در صفحه ۸۴ مجموعه اشعار رودکی آمده است:

ز اشک ابر نیسانی به دیبا شاخ شد معلّم ز بوی باد آزاری به عنبر شاخ شد معجون
بیت مذکور، سومین بیت قصیده ۳۵ بیتی قطران است و صورت صحیح مصراع دوم
«... خاک شد معجون» می باشد (قطران ۱۳۶۲: ۳۳۳).

۱. ۵. ۷. بیتی دیگر از قصیده مذکور، ایضاً با استناد امامی به فرهنگ جهانگیری در دیوان رودکی دیده می شود:

نپرد بلبل اندر باغ جز بر بُسَد و مینا نپوید آهو اندر دشت جز بر قالی و برنون
بیت بالا، صد و سی و نهمین شعر رودکی در گردآورده امامی و بیت پیشین آن: ز
اشک ابر نیسانی... صد و سی و هفتمین بیت منتسب به رودکی است که معلوم
گردید هر دو از قطران می باشد. اما ابیات ۱۳۸ و ۱۴۱ مجموعه امامی به شرح زیر
است:

گرفته روی دریا جمله کشتیهای تو بر تو

ز بهر مدح خوانانت ز شروان تا به آبسکون

ایا قد تو چون سروی ز دیبا گرد آن آذین

و یا روی تو چون ماهی ز عنبر گرد آن پرهون

سند انتساب بیت اول، فرهنگ جهانگیری و رشیدی ذکر گشته (امامی ۱۳۸۷: ۸۵)
که در گردآورده نفیسی نیز دیده می شود (نفیسی ۱۳۴۱: ۵۲۷). دومین بیت را فقط
امامی آورده و منبع خود را فرهنگ رشیدی عنوان کرده است (امامی: همانجا). اما با
مقایسه دو بیت شماره ۱۳۷ و ۱۳۹ که انتساب آنها به قطران مسلم است با دو بیت
مذکور در بالا شباهت هایی در وزن، قافیه و ساختار و کاربرد صناعات مشترک آن

دیده می‌شود که به زعم نگارنده این احتمال را تقویت می‌کند که تمامی ۴ بیت از قصیده قطران باشد. مضاف بر این که منطقی نیست رودکی قلمرو کشتیهای ممدوح در دریا را از شروان تا آبسکون بخواند که فرسنگ‌ها از محدوده جغرافیایی زندگانی وی و ممدوحانش فاصله دارد. کاربرد «پرهون» در دومین بیت نیز در دیوان قطران بسیار سابقه دارد و تقریباً همین مضمون در دیوان وی تکرار شده است:

گهی از او گل پوشد ز مشک پیراهن   گهی ز او مه دارد ز غالیه پرهون
(قطران، ۱۳۶۲: ۲۸۰)

یا:

تا تو را گرد مه از مشک سیه پرهون بود   در تمنای رخت جان و دلم مرهون بود
(همان: ۹۸)

۱. ۵. ۸ بی اعتباری فرهنگ جهانگیری در انتساب نادرست اشعار شاعران به رودکی، محدود به شعر قطران نمی‌شود؛ امامی دو بیت زیر را نیز به نقل از فرهنگ جهانگیری به رودکی منتسب کرده است:

نگاری در کفم دادی که چون آواش بشنودم

بر آن کس کان نگار از کف او گم شد نبخشودم
(امامی ۱۳۸۷: ۸۲)

در حالی که این بیت در ترجیع‌بندی از فرخی (۱۳۷۸: ۴۱۷) دیده می‌شود.
بیت زیر (نک: امامی ۱۳۸۷: ۸۵):

گر همه نعمت یک روز به ما بخشد   نهد منت بر ما و پذیرد هن

اول بار در مجموعه نفیسی از اشعار رودکی (۱۳۴۱: ۵۲۶) ضبط شده و پس از آن در مجموعه‌های دیگر مانند مجموعه جعفر شعار (ص ۹۲) نیز وارد شده است. این بیت هم در دیوان فرخی و در خلال قصیده ۳۴ وی دیده می‌شود (فرخی ۱۳۷۸: ۳۲۵) و صاحب فرهنگ انجمن‌آرای ناصری نیز متذکر این موضوع و شکل صحیح بیت شده است (هدایت ۱۲۸۸: ۱۲).

۱-۶ یکی از منابعی که تا کنون در تدوین اشعار رودکی معیار سنجش قرار

نگرفته، سفینه صائب است، گرچه در مقاله‌ای (۱۳۷۷) با بهره‌گیری از این سفینه، تعداد ۲۱ بیت شعر به عنوان اشعار جدید رودکی معرفی شده است. شوربختانه حتی یک بیت از این ۲۱ بیت هم از رودکی نیست و تمامی آنها در دیوان قطران مندرج است! ابیات ۳ تا ۱۰ در مقاله قاسمی — که به اشتباه نوشناخته معرفی و در قسمت اول مقاله حاضر (۱-۱) بررسی شد — به همراه ۱۳ بیت دیگر در مقاله «بازتاب چند بیت منسوب به رودکی» به قلم ووروژیکینا ز. ن (ترجمه میرزا ملا احمد) به نام رودکی خوانده شده است. ابیات اول و دوم منسوب به رودکی در مقاله قاسمی، در نسخه دیگری از سفینه صائب که عکس آن نیز چاپ شده، موجود می‌باشد و محتمل است در بررسی نسخه مسکو، از دید ووروژیکینا پنهان مانده باشد (سفینه صائب، ۱۳۸۴: ۱۱۹).

منبع یافته‌های اشعار رودکی در مقاله ووروژیکینا، سفینه صائب با شماره A688 است که در پژوهش‌گاه خاورشناسی آکادمی علوم شوروی نگه‌داری می‌شود. نویسنده، سفینه را در انتساب اشعار آتی‌الذکر «فوق معتمد» خوانده است (ووروژیکینا، ۱۳۷۷: ۷۲).

اما طی بررسی چاپ عکسی سفینه صائب، تعداد ۵۲ بیت به نام رودکی دیده شد؛ (سفینه صائب، ۱۳۸۴: ۱۱۶-۱۱۹-۱۳۱ و ۲۲۹)^۴ این نسخه، نه تنها حاوی تمامی ابیات مذکور از دست‌نویس مسکو است، بلکه در آن، شش بیت بیش از منابع یاد شده در مقاله ووروژیکینا به رودکی منسوب گشته است.

طبق توضیحات مذکور، به نظر می‌رسد سفینه صائب نیز در ذکر اشعار رودکی، منبعی جز دیوان مجعول رودکی نداشته است. با عنایت به سفر هفت ساله صائب طی سالهای ۱۰۳۴ تا ۱۰۴۱ به هند (تربیت، بی‌تا: ۲۱۸-۲۲۰) مستبعد نیست که وی برخی منابع شعری خود، از آن سرزمین گرد کرده باشد، که بالطبع موجب خلط اشعار قطران با رودکی در سفینه وی شده است.

۴. جهت کسب اطلاعات بیشتر درباره این سفینه، مؤلف و کاتب آن رک: مرادی، ارحام، نسخه برگردان «سفینه صائب»، نامه بهارستان، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، سال یازدهم، شماره ۱.

دو بیت نویافته از رودکی

در نسخه‌ای دست‌نویس به شماره ۸۸۲۰ کتاب‌خانه مجلس، که در قرن نهم کتابت گردیده، مباحثی درباره علم بلاغت مطرح شده است. محمودبن محمد قندزی (زنده در ۸۲۱ق) در مبحث فک اضافه که از معایب بلاغت بر شمرده شده، دو بیت زیر را به نام رودکی آورده و کنار آن با شنگرف نام وی را ثبت کرده است؛ این دو بیت که تا به حال در مجموعه‌های شعری رودکی دیده نشده به شرح زیر است:

... دور گردانیدن حرکتی کی در آخر حرف مضاف افتد جایز نیست و آن حرکت در پارسی جز کسرت نباشد؛ چنانچ سر من و پای تو و چون این کسرت را دور کنند کلام از فصاحت بیرون آید چنانک: شعر

ای جاه به عزت تو نازان
وای جود به همت تو قایم
ای سر تو همیشه سبز چون باغ
وای دل تو چو گل شکفته دایم
رودکی

مراد لفظ سر تو و دل توست (نسخه ۸۸۲۰: ۳۰۳).^۵

۵. در فرهنگ بهار عجم و ذیل تیغ هندوی، بیتی به نام رودکی به ثبت رسیده که در مجموعه‌های شعری وی دیده نشده است:

رای تو هست برتر از رای هندوان
تیغ تو هست برتر از تیغ هندوی
(پیک چند ۱۳۳۴ق: ۲۷۴)

یکی از منابعی که مؤلف به آن استناد کرده، «دیوان حکیم رودکی» است که به نظر می‌رسد با دیوان مجعول رودکی که در هند ساخته شده متفاوت باشد؛ زیرا بیت ما نحن فیه در هیچ یک از متونی که دیوان مجعول را در ذکر اشعار رودکی منبع خود قرار داده‌اند، دیده نشده است. صاحب فرهنگ آندراج و دهخدا نیز همین بیت را به نام رودکی نقل کرده‌اند (پادشاه ج ۲، ۱۳۳۶: ۱۲۶۴؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۳۵۶۶).

اما قصیده‌ای با ۱۶ بیت در نسخه شماره ۵۹۷۶ کتاب‌خانه مجلس (قرن ۱۱) ذیل اشعار قطران و پس از اشعار رودکی به ثبت رسیده که بیت ۱۳ آن، همین بیت مورد بررسی ماست که در فرهنگها نقل شده است (نسخه ۵۹۷۶: ۵۷۹).

یکی از ابیات مسلم رودکی، در دیوان فرخی سیستانی به یادگار مانده است که با بیت مذکور و قصیده ۱۶ بیتی هم وزن و قافیه است:

یک بیت شعر یاد کنم من که رودکی
گرچه تو را نگفت سزاوار آن توی
«جز برتری ندانی گویی که آتشی
جز راستی نجویی مانا ترازوی»
(فرخی، ۱۳۷۸: ۴۰۱)

با تمام این اوصاف، انتساب بیت مذکور یا قصیده ۱۶ بیتی به رودکی، مستلزم یافتن متونی قدیم‌تر و معتبرتر می‌باشد.

نتیجه

متأسفانه با گذشت سالیان دراز که از آغاز اهتمام نفیسی گذشته است، هنوز مجموعه اشعاری از معدود ابیات رودکی وجود ندارد که از اشتباهات و نقایص به دور باشد. ارزیابی و بررسی برخی از این مجموعه اشعار نشان‌دهنده این است که گردآوردندگان یا خود را از تمامی پژوهشهای قبلی درباره رودکی بی نیاز می‌دیده‌اند، یا بدون ملتزم کردن خود به پژوهشی تازه، تمامی آن پژوهشهای قبلی را پذیرفته‌اند. در این جستار، با بررسی برخی مجموعه‌های اشعار رودکی و مقالاتی که درباره اشعار وی نگاشته شده است، بعضی کاستیها و نادرستیهای موجود در آنها و نیز برخی نظرات نویسنده نشان داده شد، به این امید که در جهت گرد آوردن اشعار رودکی گامی مؤثر باشد.

همچنین دو بیت تازه که به نام رودکی در نسخه‌ای به تحریر قندزی از قرن نهم باقی مانده، برای اولین بار در این جستار معرفی شده است.

منابع

- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین، عرفات/العاشقین، به تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد، چاپ اول، تهران، مجلس، ۱۳۸۹.
- انوری ایبوردی، اوحالدین، دیوان، به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، چاپ چهارم، تهران، علمی، ۱۳۷۶.
- پادشاه، محمد، ۱۳۳۶، فرهنگ آندراج (ج ۲)، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، کتابفروشی خیام.
- پیک‌چند، بهار، ۱۳۳۴ق، فرهنگ بهار عجم (چاپ سنگی)، لکهنو، نولکشور.
- تربیت، محمدعلی، بی‌تا، دانشمندان آذربایجان، تبریز، چاپ سیروس قمری.
- دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۷، لغتنامه، زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی، چاپ دوم، دانشگاه تهران.
- رودکی، جعفر بن محمد، دیوان، گردآورده جعفر شعار، چاپ پنجم، تهران، قطره، ۱۳۹۰.
- رودکی، جعفر بن محمد، دیوان، گردآورده عبدالغنی میرزایف، تحت نظر ی. براگینسکی، مسکو: اداره انتشارات دانش، ۱۳۳۷.

- رودکی، جعفر بن محمد، دیوان، گردآورده نصرالله امامی، چاپ دوم، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۷.
- رودکی، جعفر بن محمد، دیوان، گردآوری و شرح از قادر رستم، ترجمه شاه منصور شاه میرزا، چاپ اول، مؤسسه فرهنگی اکو، ۱۳۸۷.
- رودکی، جعفر بن محمد، چاپ سنگی دیوان رودکی، ۱۳۱۵ق.
- سفینه صائب، چاپ عکسی بر اساس دست‌نویس کتاب‌خانه دانشگاه اصفهان با شماره ۱۰۷۷۵، به کوشش صادق حسینی اشکوری، با همکاری دانشگاه اصفهان و مجمع ذخایر اسلامی قم، ۱۳۸۵.
- صادقی، علی اشرف، ۱۳۷۲، «اشعار تازه رودکی»، نشر دانش، خرداد و تیر، شماره ۷۶.
- صادقی، علی اشرف، ۱۳۸۵، یاد یار مهربان، به کوشش علی دهباشی، چاپ اول، تهران، صدای معاصر.
- فرخی سیستانی، علی بن جولوغ، دیوان، به تصحیح محمد دبیرسیاقی، چاپ پنجم، تهران: زوار، ۱۳۷۸.
- قاسمی، مسعود، ۱۳۹۲، «معرفی و تصحیح چند بیت از رودکی»، نامه فرهنگستان، پاییز، دوره سیزدهم، شماره یک.
- قطران تبریزی، دیوان، به تصحیح محمد نجوانی، تهران، ققنوس، ۱۳۶۲.
- کاشانی، محمد قاسم، فرهنگ مجمع‌الفرس، به کوشش محمد دبیرسیاقی، کتاب‌فروشی علمی، ۱۳۳۸.
- گلچین معانی، احمد، ۱۳۶۲، تاریخ تذکره‌های فارسی، چاپ دوم، تهران، سنایی.
- مسعود سعد سلمان، دیوان، به تصحیح رشید یاسمی، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- نفیسی، سعید، ۱۳۴۱، محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی، انتشارات ابن‌سینا.
- واله داغستانی، علیقلی، ریاض‌الشعرا، تصحیح و تحقیق از محسن ناجی نصرآبادی، چاپ اول، تهران، اساطیر، ۱۳۸۴.
- ووروژیکینا، ز. ن، ۱۳۷۷، «بازتاب چند بیت منسوب به رودکی»، ترجمه میرزا ملا احمد، ایران شناخت، بهار، شماره ۸.
- هدایت، رضا قلی‌خان، ۱۲۸۸، فرهنگ انجمن آرای ناصری (چاپ سنگی)، کاتب: میرزا آقای کمره‌ای، به تصحیح عبدالله منشی طبری، تهران، کارخانه مخبرالدوله علیقلی‌خان. نسخ خطی:
- تذکره بتخانه، کتابخانه مجلس، شماره ۱۳۲، مورخ ۱۰۱۰، به قلم محمد صوفی مازندرانی.

- جنگ، کتابخانه مجلس، شماره ۵۹۷۶، مورخ قرن ۱۱.
دیوان قطران، کتابخانه مجلس، شماره ۲۴۷۷، مورخ ۱۲۰۶.
دیوان قطران، کتابخانه مجلس، شماره ۴۰۹۹، مورخ ۱۲۰۷.
نسخه‌ای در بلاغت، کتابخانه مجلس، شماره ۸۸۲۰، به تحریر محمود بن محمد قندزی (زنده در ۸۲۱ ق)، مورخ قرن نهم.